

МАРШРУТ

БЪЛГАРИЯ - ИТАЛИЯ: ЛИТЕРАТУРНИ УБЕЖИЩА НА ПАМЕТТА

ТОПОС: СОФИЯ, УЛ. АЛАБИН, СЪДЕБНА ПАЛАТА

СПОМЕНИТЕ НА ЦАРИЦА ЙОАННА: ПОЛИТИЧЕСКИЯТ МЕМОАР КАТО ЕМОЦИОНАЛЕН ПЪТЕВОДИТЕЛ В БУРНО ВРЕМЕ ОТ БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЯ

**Автор: Фабио Аштар Теларико
Екип на Неаполския университет**

Научен консултант: д-р Мая Падешка

Поглед към (политическия) мемоар: Преценка на един мезожанр

Автобиографията като предшественик на съвременните мемоари води началото си от Средновековна Европа, където тя има предимно религиозни цели: публично изказване, извинение, изкупление или изповед. Въпреки своите шаблонни и предвидими модели, подобни религиозни автобиографии преобладават до XVII век. Влиянието им обаче и след това все още е осезаемо. Вероятно те са предшественици на най-значимото литературно нововъведение на XVIII век – романа. Но влиянието им се разпростира още по-далеч, за да послужат като мощен модел за създаване на разнообразни произведения: от „Автобиографията“ на Малкълм Х до „Живот по американски“ на Роналд Рейгън. И все пак, „[...]докато мемоарът остава до голяма степен неизследван от литературните критици и теоретици, терминът ‘автобиография’ заема централно място“ (Buss 2002: 2). В този смисъл мемоарите все още „се третират от повечето критици [...] като беден роднина на автобиографията [...], подобно на дневниците, изповедите, писмата или дневниците“ (Rak 2004: 484). И все пак мемоарите представляват самостоятелен макро-жанр, в рамките на който редица мезо- и микрожанрове поникват като гъби в блато (Yagoda 2009, гл. 1; Couser 2011, гл. 6)

Потенциално човек може да съчувства на онези, които пренебрегват мемоарите, защото те изискват финеса на скулптора, а не на главоблъскането на търсещи внимание учени. Всъщност генетичната връзка на съвременния мемоар с романа обяснява защо и двата са „миметични“. По същество тези два макрожанра се опитват да уловят същността на живота по художествен начин. Въпреки това между тях има ясно разграничение. Мемоарът е нехудожествена литература, която се представя като запис на преживяното. От друга страна, романът създава свой собствен достоверен свят, произтичащ от въображението на автора. Така мемоарите трябва да поддържат известна степен на придържане към фактите, за да запазят силата и ефективността си. А способността на авторите да убедят читателя, че мемоарите предават някаква истина, а не въображаема реалност, е от ключово значение за успеха на мемоарите. Любопитно е, че днес доверието е рядка валута, особено в постсоциалистическа Източна Европа. Така често се случва учените да решат, че „...кое е истина и кое е лъжа от тази огромна мемоарна литература,“ е друга тема и трябва да бъде оставена на

„по-компетентните хора“ (Марков 1991: 183). Самите автори на популярни български политически мемоари се сблъскват с въпроса за лъжата (Тошев 2003; 2004; 2011) като инструмент за спечелване на доверието на своите читатели. И все пак те „са накъсани със случки, които могат да бъдат фактологични“, което води до упражнение в „...самоизмисляне, повече или по-малко контролирано“ (Величкова 2018: 32)

Между модернизацията и комодификацията: (Политическият) „блокбъстър“ мемоар

На този фон изборът на автобиографичен мемоар да бъде водещ в това изследване на българската история и общество може да предизвика известен скептицизъм при добре образованите читатели и пътешественици. Още повече, че безспорно става дума за *политически* мемоари, вероятно най-малко надеждния мемоарен мезожанр (вж. Fehrman 2012).

Всъщност мемоарите и „писането за живота се радват на малко критическо уважение и по-малко обществено внимание“ в сравнение с други форми на нехудожествена литература (Couser 2011: 36). Историографите смятат, че мемоарите са източник, който трябва да се приема с недоверие, а литературоведите гледат на тях с доза снобизъм (Read 2018). С други думи, мемоарите се третират като странна мания на потребителите в разпадащите се постмодерни общества – или нещо подобно.

Истината е, че повечето съвременни мемоари (особено тези с най-голям търговски успех) са доста съобразени с вкуса на днешния „едно-измерен човек“ (Marcuse [1964] 2013). От решаващо значение е, че „мемоарите не [са] просто истории,“ а „стоки, съдържащи в себе си невъзможно заплетени въпроси за собственост, благоприличие и истина.“ (Yagoda 2009: 24) И все пак, тези подлежащи на стокообмен разкази за себе си са внесени в Европа от другата страна на Атлантическия океан съвсем наскоро и „подобно на много други неща в американския живот, [...] се разчупват в средата и края на 60-те години на ХХ век“ (Yagoda 2009: 160; в съгласие с Couser 2011:140 и сл.).

Подобен аргумент може да се разпростре и върху превръщането в стока на мемоарите, които са политически по своето съдържание или поради идентичността на автора си. Всъщност превръщането на мемоарите в продукти, които могат да се продават с цел придобиване на слава и пари, а не в мегафони, чрез които гласът на човека може да се чуе по-силно, е американски феномен. И то сравнително скорошно, започнало с „първия блокбъстър президентски мемоар“ (Fehrman 2012: 469): „Живот по американски: Автобиография“ на Роналд Рейгън. Интересно е, че книгата привлича огромно внимание от и двете страни на Атлантическия океан, както и в постсоциалистическа Европа. А именно до България тя достига за първи път чрез руско издание малко след падането на реалния социализъм (Рейгън [1990] 1992) и остава доста популярна, като се има предвид неотдавнашният ѝ превод на български език (Рейгън [1990] 2018). И към днешна дата политическите мемоари от САЩ доминират в създаване на колективната памет и в класациите на книжарниците както у нас, така и в останалата част на Европа (вижте шумотевицата около книгите на Барак и Мишел Обама, напр.: *esopomy.bg* 2020; 2023).

Литературата в създаването на колективна памет: Българските политически мемоари

Ето защо учените и читателите трябва да се справят с факта, че мемоарите са „основната форма на [съвременната] култура: не само начинът, по

който се разказват истории, но и начинът, по който се излагат аргументи, продават се продукти и имоти, разпространяват се идеи, оправдават се действия, изгражда се или се спасява репутация“ (Yagoda 2009: 26). А мемоарът притежава присъщите му качества за издигане в мета-политическото пространство, в което протича процесът на формиране и разформироване на колективната памет и споделените разбирания за обществената реалност. Действително, според един български историк и член на академията на науките: [...]колкото и едностранни и субективни да са понякога погледите, които отделни граждани хвърлят към миналото на своето общество, те ни доставят ценна информация за това, което е било или което не е било [...] (Марков 1991: 182).

В крайна сметка това е една от най-старите литературни форми в западната история, датираща поне от „Изповедите“ на Августин. А самият този текст не е просто впечатляващо успешна предпросвещенска авто-агиография. А по-скоро книга, която съчетава автобиографията с историографията и най-вече с дълбоки богословски и политически аргументи. И дори другите, по-малко известни, претенденти за титлата първи мемоар са не по-малко политически (вж. Marasco 2015).

Именно тези *ангажирани* мемоари като съвременна литературна форма, лишена от комерсиална стойност, са широко разпространени в Европа. Преди да се комерсиализира, „мемоарът, какъвто го познаваме на Запад [...], се появява, очаквано, в епохата на романтизма.“ (Couser 2011: 109) Изключително важно е, че по-богатите и титуловани класи, които получават образованието си под влиянието на романтичната мисъл, се занимават широко с „Изповедите“ (вж. Yagoda 2009, гл. 3). По този начин присъщата политическа и, в по-свободен смисъл, *етическа* стойност на мемоарите е трябвало да бъде централна за всеки автор, проникнат от тези ценности. А образованието на царица Йоанна се осъществява в пика на разпространението на т.нар. романтична педагогика в Савойското кралство (Tempesta 2021). Следователно мемоарите ѝ не могат да бъдат окачествени като безплодно упражнение в литературна суета. Напротив, това е силно ангажиран текст, предоставящ уникална перспектива за интеграцията на една чужденка в българското общество и постепенното ѝ самоопределяне като част от българския народ. Нещо повече, самото начало на съвременния български мемоар се корени в едно ключово политическо събитие в историята на България: Народното въстание от 9 септември 1944 г. По думите на Георги Марков: „След девети септември 1944 година сякаш приемствената нишка на българските мемоари бе прекъсната с нож. Като че някаква супервластна сила заповяда на хората да не си спомнят нищо и да не се опитват да излагат спомените си на черно на бяло. [...] Затова партията прибягна до класическия трик – да пренапише това минало [...] и стигнахме до възраждане на мемоарната литература у нас“ (Марков 1991: 182).

Следователно не може да се постигне истинско разбиране на българската колективна памет, ако не се гледа сериозно към политическите мемоари. А неразривното преплитане на политическото писане и мемоарите е особено видимо в мемоарите на Йоанна поради произхода им като *българска литературна творба*. Всъщност, когато не са декларирани като политически по съдържание, някои от най-значимите спомени, написани в пред- и ранносоциалистическа България, са написани от политически ангажирани лица. Освен известните „Записки по българските въстания“ на Захари Стоянов ([1884] 1977) , трябва да се включат и „Ранните спомени“ на Симеон Радев ([1954]

1994) и „Предвестници на бурята“ на анархиста Манджуков ([1960] 2013). Следователно „Спомените“ на царицата принадлежат на тази традиция като безспорно български пример за дълбоко ангажиран политически мемоар. За разлика от най-близките си еквиваленти, този мемоар нито маскира, нито пресилено рационализира чувствата, страховете, любовта и омразата. Напротив, те са изразени в цялата им мощ и страховита експресивност. И тази подчертано женска нотка прави *Спомените* рядкост сред българските политически мемоари. Нещо повече, безкомпромисният подход към политиката и емоциите уникално позиционира книгата и този маршрут, за да задоволи всякакви читатели и пътешественици.

Биографична справка: От принцеса до Царица

Принцеса Джована Савойска (1907-2000) е забележителна фигура в европейската история. Първоначално италианска принцеса от Савойския дом, тя става царица на България чрез брака си с цар Борис III. Бракът ѝ, сключен първоначално с римокатолическа церемония в Асизи, а по-късно с церемония на източноправославната църква в София през октомври 1930 г., е съюз с голямо политическо и културно значение. Той представлява не само личен съюз, но и дипломатически мост между Италия и България в зората на нова ера за геополитическите амбиции на Рим в Балканите. Още повече, че майката на Джована е Елена Черногорска, чието кралство чака да се появи отново на картата на Европа.

Княгиня Джована, наричана с обич от семейството си „Джо“, доброволно приема българската версия на името си Йоанна след брака си. Сред аристокрацията името може да има голямо значение и да предава сложни значения. Например през 1871 г. първият крал на Италия Виторио Емануеле II отказва да изпусне „II“, което означава, че предполагаемото обединение на Италианския полуостров всъщност би било анексия. По подобен начин, но със съвсем различен тон, решението на Джована да промени името си символизира желанието ѝ да се интегрира пълноценно в българското общество.

Борис и Джо: Любов, съюзи, политика и общество

Всъщност бракът е не само дипломатически съюз, но и истинска любовна история, която завладява българската общественост, за което свидетелства необичайният интерес на пресата към кралската двойка. През 1927 г. царят се среща за първи път с бъдещата си съпруга на официален обяд, организиран от бащата на Джована, италианския крал Виктор Емануил III. Тяхната любовна история, отличаваща се със своята чистота и незасегната от политически или лични интереси, се разиграва на фона на напрегнат период в европейската политика и втвърдени обществени очаквания.

Двойката се сблъсква с предизвикателства поради различната си религиозна принадлежност – цар Борис е източноправославен, а Джована е ревностна католичка. Първоначално бракът се сблъсква с опозиция както от страна на римската, така и от страна на българската църква. Въпреки това посредничеството на архиепископ Анджело Ронкали, апостолически нунций в България, улеснява сключването на споразумение между двете църковни йерархии, според което наследниците на двойката от мъжки пол ще бъдат възпитавани като източноправославни. И накрая, честването на брака им привлича не само обичайните участници сред европейските правителства и династии, но и неочаквано внимание от страна на медиите. По този начин техният съюз е не само от огромно политическо значение, но и дълбоко очарова обществеността. Един американски публицист описва принцеса Джована като една от най-очарователните европейски принцеси и изказва похвала на цар Борис за големия подарък, който е направил на народа си, като я е довел в София като царица (Димитрова 2020).

Спомените като свидетелство за политическите добродетели на царицата

С нарастването на напрежението в Европа царицата се превръща в политическа сила, която действа зад кулисите. Както *Спомените* и историографията отбелязват уместно, тя изиграва ключова роля, за да помогне на съпруга си да избегне смъртоносна прегръдка с Оста. Така например по време на Втората световна война тя оказва помощ на множество небългарски евреи, които царят не може да защити от геноцидната ярост на Третия райх. В крайна сметка, благодарение на контактите си с италиански дипломатически пратеници и влиянието си върху тях, тя помага на много от тях да намерят сигурно убежище в Южна Америка.

Общественият живот на Йоанна е белязан от все по-отчетливата ѝ позиция срещу политическите репресии. Тези действия отразяват нейната привързаност към ценностите на романтичната педагогика, на които е била изложена като дете по време на сложен етап от европейската история. Особено след мистериозната смърт на цар Борис III, Йоанна неведнъж се е застъпвала за обикновените българи, чието убеждение ги поставя на губещата страна на политическите обрати, белязали България в края на Втората световна война. Както нейните мемоари скромно свидетелстват, Царицата преодолява изпитанието на времето, надхвърля церемониалната си роля на овдовяла царица и се превръща в символ на най-висшия политически дух на българския народ. В края на краищата най-разпространената самооценка на средностатистическия българин е тази на мързеливия, груб и индивидуалистичен Бай Ганьо. Докато Йоанна доказва, че българите много повече приличат на обезправените работници на Стайнбек в „Гроздовете на гнева“: способни са да проявяват състрадание, съпричастност и издръжливост пред лицето на трудностите. Нейната история е свидетелство за ниво на политическа добродетелност и отдаденост, които рядко се наблюдават в съвременната българска история.

Често пренебрегвано място за устойчивост и смелост: входът на Съдебната палата от ул. Алабин

Смъртта на цар Борис III променя възгледите на царицата за политиката, защото, по думите на родения в България историк Стефан Груев, тя „никога не е била напълно удовлетворена от официалната версия“ (Груев 1991: 621). Наистина, според хора, запознати с мислите на царя, малко преди смъртта си Борис III „дори пожелал“ да умре в битка, „за да приключи“ с невъзможната ситуация, в която се намирала страната (Филов [1939-1944] 1990: 601). Но царицата остава непреклонна в спомените си: „Борис, моят съпруг, не умря от естествена смърт [...] или нацистите, или комунистите“ заговорничат да го убият. Заради тази сдържаност тя се сблъсква с нарастващ остракизъм от страна на правителството на Богдан Филов, който все повече затруднява Йоанна да осъществява политическата си дейност

Въпреки това стоическото желание да застане до народа си и да сподели болката му в тази трудна конюнктура надделява над материалните несгоди. Със смелост, пряко пропорционална на интензивността на трудностите, с които се сблъскват обикновените българи, царицата става свидетел на две от най-мрачните и кървави страници от съвременната българска история. Мемоарите ѝ описват с еднаква суровост трагичните англоамерикански бомбардировки над София и масовите убийства, извършени от комунистите. Всъщност фактът, че както съюзническите набези над столицата, така и комунистическите екзекуции без съд и присъда са осъдени с еднакво силни думи, прави и двете още по-поразителни. В начина на тълкуване готовността да се изравнят кръвожадният плам на революционера и съюзническият циничен вкус към разрушението е изключително показателна. То е свидетелство за това, че привързаността на царицата е била не толкова към монархическата

институция *като такава*, колкото към благоденствието, което тя е смятала, че тя гарантира на българския народ.

Споразумението за примирие с България, подписано на 28 октомври 1944 г. в Москва, предвижда новото българско правителство да „сътрудничи при задържането и съденето на лица, обвинени във военни престъпления.“ (US DOS 1944, чл. 6). По този начин същите външни фактори, които нареждат безразборните бомбардировки на София, ратифицират противоконституционния декрет на комунистическото правителство, позволяващ съденето на виновниците за участието на България в Световната война срещу съюзническите народи и за жестокостите, свързани с нея, от Народния съд на 6 октомври (Министерски съвет 1944). Но само едно от 13-те камери на съда се занимава с действителните военнопръстъпници. Останалите 12 (наказателно) преследваха на политически противници, някои от които бяха познати, сътрудници, лични приятели и дори роднини на царицата. Особено сурово и безпощадно е описанието на Йоанна на 147-те смъртни присъди:

Присъдата на процеса на регентите и на министрите бе произнесена на 1 февруари 1945 г. в четири часа следобед. [...] Ескортът се подреди в двора от входа към улица „Алабинска“. По този път се простираше конвой от шест камиона, към които бяха отправени жертвите. Беше дадена заповед да се удря и убива всеки, който протестираше, повишавайки глас. Един млад депутат, Иван Батембергски, извикал „Помощ“, но веднага му бе счупен черепът с приклада на една пушка. Друг министър Тодор Кожухаров, инвалид от войната и блестящ писател, вървеше, опирайки се на бастун; изведнъж извика „Не трябва да плачем за нас, а за България“. И запя националния химн. Него убил с удар от револвер. Тримата регенти, Кирил [Преславски], [министър-председателят Богдан] Филов и [генерал-лейтенант Никола] Михов, бяха изведени последни, заедно с двама тежко болни осъдени. Качиха ги на един полупразен камион. Духаше леден вятър. [...] За последните мигове се узна малко. Но това малко достига възвишеното (Царица Йоанна 2022: 184 – 185).

В рамките на няколко седмици съдът разпорежда екзекуцията на стотици политици, войници и полицаи, като лишава признатите за виновни от правото да получат духовна утеха и, както отбелязва царицата с нескрит потрес, да се видят с роднините си. Но Йоанна доброволно се съгласява да стане свидетел на екзекуциите по време на извършването им:

В гробищата на София бяха паднали няколко бомби, отваряйки много широки ровове. Осъдените накарали да слязат на малки групи в близост до тези „вече готови“ ями. Някой, не виждайки строен наказателен взвод, попитал дали ще трябва да чакат на това място и с този ужасен северен вятър. Отговорили му, че ще бъдат убити един по един. Наистина двама ексекutori били готови с автомати в ръце[...] Изглежда, че на всеки убит [проф. Александър] Станишев е проверявал пулса – имал върховното себеотрицание да повтори това задължение толкова пъти, докато остане сам и последен, за да бъде убит. (пак там: 185).

Трупове са вкарани в люка, останал от бомбардировката, без знаци и имена. Но сякаш отказът на царицата от ескорт изважда най-висшите

политически добродетели на българския народ: мнозина се стичат към масовия гроб, поднасяйки цветя и запалвайки свещи:

Върху телата на жертвите са изсипани камиони със сгурия. Надявах се така да отклонят вниманието на народните поклонения. Узна се обаче по странните пътища на vox populi кого покриваха тези черни могили. Жени, млади и стари, се спираха безстрашно да се молят на тази земя; и аз самата, придружавана от една или друга от моите дами, отивах да коленича край този общ гроб. Носех пълен траур и – странно – запазила съм жив образ за черните воали, развявани на вятъра. Познавах ме отдалеч, но никой никога не ми каза нищо. Носехме свещи и цветя върху тези пластове от въглища. Свещите можехме да ги държим запалени при лошо време за няколко мига, закривайки ги с телата си. Това беше единствената възможна почит към тези нещастни мъртъвци и към всички други в нашата родина. За тях и дали са още там, не се узна повече нищо. (пак там: 186).

Нежеланието на царицата да се подчини на желанията на новопристигналите управители на България ѝ донася дори повече похвали, отколкото отказващата се опозиция срещу кабинета на Филев. След като духът на съпротивата е публично изпуснат от лампата, няма път назад – Йоанна е прекалено умна, безстрашна и обичана, за да могат комунистите да се гаврят с нея:

На следващия ден след екзекуцията на регентите [...] ми телефонираха от София. Тримата комунистически регенти желяеха да дойдат да изкажат съболезнованията на правителството за смъртта на моя девер княз Кирил [брата на цар Борис III]! Не успях да отговоря, че не желая да виждам никого. Вече бяха тръгнали и трябваше да ги приема. Не знаеха какво да кажат. Измънкаха: „Ваше Величество, поднасяме Ви нашите съболезнования...“ Казах след няколко минути: „След като Ви, господа, сте си направили труда, използвам случая да Ви предам, че не можейки да приема това, което стана, желая да напусна страната“. Останаха слисани. Не очаквах подобен отговор. „Ще трябва да говорим за това с министър-председателя,“ отвърнаха. [...]. Минаха

петнадесет дни. Ганев се появи. „Нося Ви отговора на министър-председателя. Той, от името на правителството, моли Ваше величество да остане. Вашето заминаване ще направи лошо впечатление в страната.“ Отговорих: „Ако е за страната, ще остана, но повтарям на Вас, господо, че считам своето решение само за отложено. Ганев настоя: „Необходимо е за доброто на България.“

[...] Бях внимателно следена и моят свят, можеше да се каже, вече бе ограничен между двата гроба – този на моя съпруг в Рилския манастир и този на мъчениците от Кървавия четвъртък. Бях сама, с две деца и вече нямаха значение доводите за моя живот, а средствата да спася техния“ (пак там: 187 - 188).

Докато много мъже в нейното положение биха отбелязали безкомпромисната си позиция, Царицата откровено признава слабостта на своята позиция. Но неспособна да се оттегли, без да предаде ценностите си, Йоанна остава в София, докато „това е необходимо за доброто на България.“ На входа на Съдебната палата от улица „Алабин“ започва ужасяващо събитие, което не може да се опише с думи. Но мемоарите на царицата предлагат силна и категорична перспектива за това как тя е вдъхновявала другите да действат според най-политически добродетелната версия на себе си заради неспособността си да забрави и да прости на онези, които са пролели кръвта на нейния народ. Малко значение има фактът, че е родена в друга държава. Йоанна не получава титлата царица, когато се омъжва за Борис, а когато поставя живота си на ръба на пропастта – и този на децата си – за да застане редом до всички останали жени, загубили любим човек в тази ужасна война.

Цитирана литература:

- Димитрова 2020:** Димитрова, К. Наричаха я Джо - най-очарователната принцеса в Европа“. *Dnes*/ 26 февруари 2020.
<https://dnes.dir.bg/na-fokus/narichaha-ya-dzho-nay-ocharovatelnata-printsesa-v-evropa>
- economy.bg. 2020.** Кой са най-добрите книги, които излязоха в България през 2020?“ [economy.bg./](https://www.economy.bg/) 23 декември 2020.
<https://www.economy.bg/article/view/43468>.
- economy.bg. 2023.** Кой са най-чаканите книги през 2023?]
[economy.bg./03 януари 2023.](https://www.economy.bg/marketing/view/53374/Koi-sa-naj-chakanite-knigi-prez-2023)
<https://www.economy.bg/marketing/view/53374/Koi-sa-naj-chakanite-knigi-prez-2023>.
- Филов 1990:** Филов, Б. 1990. *Дневник*. София: Отечествен фронт, 1990. *Otechestven front*.
<https://bg-nacionalisti.org/BNF/index.php?PHPSESSID=0ffe7572062cd1d522b663b7c1ce6bee&action=downloads;sa=downfile&id=3140;t=1703593925>.
- Груев 1991:** Груев, Ст. *Корона от тръни: Царуването на Борис III 1918–1943* [*Crown of Thorns: The Reign of Boris III 1918-1943*]. Редактиран от Georgi Veleв и Sheli Baruh. Преведен от Slava Orahovac, Nikola Bonev, и Evgeni Siljanov. София: Български писател, 1991. <https://biblioman.chitanka.info/books/804>.
- Манджуков 2013:** Манджуков, П. *Предвестници На Бурята*. София: Федерация на анархистите в България.
<https://www.anarchy.bg/wp-content/uploads/2013/05/PM-PNB-2013-HQ.pdf>.

- Марков 1991: Марков, Г. *Когато Часовниците Са Спрели: Нови Задочни Репортажи За България*. София: Издателска къща "Пейо К. Яворов", 1991.
- Министерски съвет, 1944.** „Наредба-закон за съдене от народен съд виновниците за въвличане България в световната война срещу съюзените народи и за злодеянията, свързани с нея“. *Държавен вестник*, 75 (219).
<https://legislation.apis.bg/doc/10638/0>.
- Radev 1994:** Радев, С. *Ранни Спомени*. Стрелец, 1994.
- Стоянов 1997:** Стоянов, З. *Записки по българските въстания*. София: Български писател, 1997.
- Тошев 2003:** Тошев, Т. *Лъжата. Книга 1: Жан, Иван и другите*. София: Труд, Том 1. <https://www.ciela.com/l-zhata-zhan-ivan-i-drugite.html>.
- Тошев 2004:** Тошев, Т. *Лъжата. Книга 2: Жан, Иван и величеството*. София: Труд, Том 2. <https://www.ciela.com/l-zhata-zhan-ivan-i-velichestvoto.html>.
- Тошев 2011:** Тошев, Т. *Лъжата. Книга 3: Бойко, Георги и разни негодници*. София: Стандарт, 2011.
- Величкова 2018:** Величкова, Б. Българската мемоарна литература след 1990 г.: преходът през спомените на Тошо Тошев, Георги Мишев, Евгений Дайнов. *Медialog*, 4/2018: 23–33.
- Царица Йоанна 2022:** Царица Йоанна. *Спомени*. София: Милениум, 2022.
- Buss 2002:** Buss, Helen M. *Repossessing the World : Reading Memoirs by Contemporary Women*. Waterloo, Ont. : Wilfrid Laurier University Press.
<http://archive.org/details/repossessingworl0000buss>.
- Couser 2002:** Couser, G. T. *Memoir: An Introduction*. Oxford University Press, 2002.
- Fehrman 2012:** Fehrman, C. Reagan and the Rise of the Blockbuster Political Memoir. *American Literary History* 24 (3): 468–90.
<https://doi.org/10.1093/alh/ajs031>.
- Marasco 2015:** Marasco, G. *Political Autobiographies and Memoirs in Antiquity: A Brill Companion*. BRILL, 2015.
- Marcuse (1964) 2013:** Marcuse, H. *One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society*. 1во изд. Boston, MA: Beacon.
<https://doi.org/10.4324/9780203995211>.
- Rak 2004:** Rak, J. Are Memoirs Autobiography? A Consideration of Genre and Public Identity. *Genre* 37 (3–4): 483–504.
<https://doi.org/10.1215/00166928-37-3-4-483>.
- Read 2018:** Read, J. The Long View: Reconsidering the Confessions. *The Oxford Culture Review* (blog). 10 юни 2018.
<https://theoxfordculturereview.com/2018/06/10/the-long-view-reconsidering-the-confessions/>.
- Reagan (1990) 1992, 2018:** Reagan, R. *Жизнь по-американски [An American Life]*. Moscow: Novosti.
- Tempesta 2021:** Tempesta, M. La pedagogia romantica e spiritualista. *Pedagogia generale*, Università del Salento (Lecce, IT), Октомври 27.
<https://www.unisalento.it/documents/20152/7197341/4+La+pedagogia+romantica+e+spiritualista.pdf>.
- US DOS: 1944.** The Armistice Agreement with Bulgaria“. *Department of State Bulletin*, 28 Октомври 1944. <https://avalon.law.yale.edu/wwii/bulgaria.asp>.
- Yagoda 2009:** Yagoda, B. *Memoir: A History*. Penguin, 2009.

